

مکتوبات حدیثی منسوب به امام علی (ع) در آئینه روایات

الهه تاجیک

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث ورودی ۸۷ دانشگاه مذاهب اسلامی

Elahehtajik_63@yahoo.com

چکیده

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های قابل بررسی در زمینه سیر تدوین حدیث، تحقیق راجع به نقش شخصیتهای اثرگذار در تألیف کتابهای حدیثی است. از امام علی (ع) به تناسب آثار متعددی که به دستخط ایشان بر جای مانده، به عنوان نخستین حدیث نگار عالم تشیع بلکه جهان اسلام، یاد می‌شود که به‌رغم پنهان ماندن مکتوبات ایشان نزد ائمه اطهار (ع)، در واقع هرگز امت از آثار آن حضرت محروم نماندند و با استناد به روایات شایان توجه در کتابهای روایی، رجالی و فهارس، وجود آثار ایشان (جامعه، صحیفه علی (ع)، مصحف فاطمه (س) و جفر) نزد ائمه اطهار (ع) و انتقال مطالب کتابها به امت اسلامی ثابت می‌شود.

برخلاف اعتقاد برخی از محققان، با استناد به روایات موجود دال بر حقیقت مستقل آثار امام علی (ع)، این نتیجه حاصل می‌شود که هرچند برخی از آثار، از نظر محتوا، دارای شباهت نسبی و فی‌الجمله در حدود احکام هستند اما عناوین متعدد «صحیفه علی (ع)»، «جامعه» و «جفر» اسامی آثاری مستقل و متمایز از یکدیگر است و با توجه به این ویژگیها، مهم‌ترین وجوه افتراق آنها تبیین می‌شود: صحیفه علی (ع) از نظر حجم از جامعه کوچک‌تر است. برخلاف جامعه، اصحاب موفق به مشاهده جفر نشدند و صحیفه علی (ع) در حدود احکام است، ولی جفر مربوط به حوادث آینده ذریه حضرت فاطمه (س)، وصیت ایشان و اسامی پادشاهان است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ حدیث، صحیفه علی (ع)، جامعه، مصحف فاطمه (س)، جفر.

مقدمه

ضرورت تأمل در منابع مکتوب اولیه حدیثی، لزوم بررسی آثار تدوین یافته از قرن اول تا اواسط قرن دوم قمری (معروف به عصر قبل از تدوین) را موجب می‌شود. چه، اثبات آن به معنای صحت ادعای مسلمانان در خصوص استناد به منابع مکتوب و اصیل احادیث نبوی و تأثیر پذیری مستقیم از آموزه‌های پیامبر اکرم (ص) در مسائل فقهی، اخلاقی، تفسیری، کلام و سایر علوم اسلامی است و اهمیت تبیین نقش امام علی (ع) در نگارش مطالب مذکور از سخنان نخستین مفسر و مبین آگاه بر حقایق آیات الهی - حضرت رسول (ص) - روشن است.

لازم به ذکر است که نقش امام علی (ع) در تاریخ حدیث از طریق بررسی آثاری که ایشان به دستخط خود نگاشته‌اند و همچنین کتابهایی (مانند «نهج البلاغه» و پیش از آن در قرنهاي دوم تا چهارم قمری آثاری معروف به «خطب امیر المؤمنین» یا «خطب علی» که توسط دیگران از گفتار و نوشته‌های امام علی (ع)، جمع و تدوین شده است، تبیین می‌شود. در نوشتار حاضر، با توجه به ضرورت اثبات کتابت در عصر قبل از تدوین، به توضیح نقش ایشان در خصوص تألیف آثار قسم نخست پرداخته می‌شود تا کیفیت انتقال علم نبوی به واسطه آثار نگاشته شده توسط امام علی (ع)، روشن شود.

در راستای نیل به این مطلوب، نوشتار حاضر برای پاسخگویی به دو مسئله زیر سامان یافته است: براساس مستندات روایی، نقش امام علی (ع) در انتقال علوم نبوی به ائمه (ع) و امت اسلامی چگونه ثابت می‌شود؟ با استناد به منابع روایی، کیفیت و تعدد دست نوشته‌های به جا مانده از امام علی (ع) چطور تبیین می‌شود؟ لازم به توضیح است که علت بررسی مصحف فاطمه (س) ذیل آثار امام علی (ع)، آن است که مطالب مصحف نیز که توسط فرشته بر حضرت فاطمه (س) الهام می‌شد، به دستخط علی (ع) نوشته شد.

انتقال علم نبوی به واسطه آثار امام علی (ع)

توارث علم نبوی، از ابتدا توسط پیامبر (ص) پیش‌بینی شده بود و به امر ایشان زمینه تحقق این مهم با کتابت امام علی (ع) از منقولات حضرت رسول (ص) فراهم شد، چنان که در امامی شیخ صدوق به اسناد او از امام باقر (ع) نقل شده است: «رسول خدا (ص) به علی (ع) فرمود: آنچه بر

تو املا می‌کنم بنویس، علی (ع) عرض کرد: ای پیامبر خدا! آیا از نسیان و فراموشی بر من بیم دارید؟ پیامبر (ص) فرمود: از تو بیمی بر فراموشی ندارم و از خدا خواستم که تو را حفظ کند و از فراموشی در امان نگه دارد، اما برای شرکای خود بنویس. گفتم: ای پیامبر خدا! شرکای من چه کسانی هستند؟ فرمود: امامان از نسل تو، آنان که امت من به برکت وجودشان سیراب می‌گردند و دعاهايشان مستجاب می‌گردد و نیز با وجود آنهاست که خداوند عذاب را از سر امت دور می‌کند و رحمت خود را از آسمان نازل می‌فرماید. و این اولیانشان است و با دستش به حسن بن علی (ع) اشاره کرد و سپس به حسین بن علی (ع) و فرمود ائمه فرزندان او هستند» (۱).

با مطالعه در تاریخ حدیث، چگونگی تحقق تمهید حضرت رسول اکرم (ص) روشن می‌گردد و ذیل دو عنوان زیر قابل بررسی است:

۱) کیفیت انتقال آثار امام علی (ع)

درخصوص تبیین نقش امام علی (ع) در تاریخ حدیث، می‌توان به روایات دال بر استفاده ائمه (ع) از آثار مکتوب آن حضرت استناد کرد که به وضوح دلالت می‌کنند بر آنکه؛ به‌رغم پنهان ماندن مکتوبات امام علی (ع)، در واقع، هرگز امت از آثار آن حضرت محروم نبوده‌اند. (۲) روایات دال بر اهمیت آثار امام علی (ع) و انتقال آنها به امت اسلامی، ذیل عناوین زیر قابل بررسی است:

الف) روایات دال بر موروثی بودن علم ائمه (ع)

از امام صادق (ع) به نقل از محمد بن شریح با سه سند نقل شده است که ایشان پس از تبیین واجب شدن ولایت، مودت و اطاعت خاندان رسالت (ع)، فرمودند: ... به خدا سوگند ما به رأی و هوای خود فتوا نمی‌دهیم و جز آنچه پروردگارمان فرموده، نمی‌گوییم، نزد ما اصولی است که آن را پاس می‌داریم، همان‌گونه که دیگران زر و سیم خود را پاس می‌دارند. (۳)

این مطلب در کتابهای حدیثی تحت عناوین مختلفی تبیین شده است. مانند: «باب فی الأئمة أنهم قد صار إلیهم العلم الذی علمه رسول الله ص»، (۴) «باب فی الأئمة أن عندهم أصول العلم ما ورثوه عن النبی ص لا یقولون برأیهم»، (۵) «باب أن الأئمة (ع) ورثة العلم یرث بعضهم بعضاً العلم»، (۶) و «باب أن الأئمة ورثوا علم النبی و جمیع الأنبیاء و الأوصیاء الذین من قبلهم»، (۷)

به عنوان مثال ذکر شده است: «ردی از امام صادق (ع) مسئله‌ای پرسید و حضرت پاسخش را داد. آن مرد گفت: به نظر شما اگر چنین و چنان باشد پاسخش چیست؟

حضرت فرمود: خاموش باش! هر پاسخی که به تو می‌دهم از گفتار رسول خدا (ص) است، ما از خود نظری نداریم» (۸). همچنان که از امام موسی کاظم (ع) نقل شده است که اقوال ایشان خاستگاهی غیر از کتاب خدا و سنت پیامبر (ص) ندارد. (۹)

ب) روایات دال بر کیفیت توارث آثار علی (ع)

در رابطه با انتقال آثار علی (ع) تا امام باقر (ع)، می‌توان به مکالمه حمران بن اعین شیبانی با امام باقر (ع) توجه کرد که این چنین نقل نموده است: از امام باقر (ع) درباره آنچه مردم صحبت می‌کردند که نامه مهر شده‌ای به ام سلمه داده شده، پرسیدم؛ فرمودند: وقتی رسول خدا (ص) درگذشت، دانش او، سلاحش و ... را علی (ع) به ارث برد. سپس به حسن (ع) رسید و سپس به حسین (ع) و از ترس غلبه بر ایشان آن را به ام سلمه سپردند و پس از آن علی بن حسین (ع) آن را تحویل گرفت. راوی گوید: من گفتم: بله، سپس به پدرتان رسید، سپس به شما منتهی شد و به شما رسید؟ فرمود: بله. (۱۰)

همچنین انتقال آنها تا امام جعفر صادق (ع) به ترتیب مذکور در روایت عمر بن ابان کلبی از آن حضرت (ع)، تصریح شده است. (۱۱)

روایت ذیل از رسیدن صحیفه علی (ع)، به حضور امام کاظم (ع) خبر می‌دهد، بدین ترتیب که محمد بن حکیم از ابی الحسن (ع) روایت می‌کند: «پیشینیان شما تنها به وسیله قیاس به هلاکت افتادند و خداوند تبارک و تعالی پیامبرش را قبض روح نکرد، تا آن‌گاه که دیش را در حلال و حرام کامل گردانید و آن حضرت هر چه را که مورد نیاز شما بود، همه را برای شما آورد، تا در حیات و مماتش به او و اهل بیت او پناه ببرید و آن صحیفه‌ای است نزد اهل بیت او که حتی دیه خراش هم در آن آمده است ...» (۱۲) و به همین ترتیب کتابهای آموزه‌های نبوی به دیگر امامان (ع) می‌رسد، چنان که امام رضا (ع)، از در اختیار داشتن جامعه، جفر و صحیفه فاطمه (س) به عنوان بعضی از نشانه‌های امام یاد نموده‌اند. (۱۳)

ج) روایات دال بر مراجعه ائمه (ع)، به مکتوبات امام علی (ع)

پس از تبیین توارث آثار امام علی (ع) در میان خاندان ایشان از ائمه (ع)، لزوم بررسی مسئله مهم مترتب بر آن؛ یعنی هدف انتقال دست‌نوشته‌های امام (ع) آشکار می‌شود و مسلماً مقصود اصلی از توارث کتابهای حضرت (ع) فراهم نمودن زمینه لازم برای استفاده امت اسلامی از علوم مذکور بوده است و این مطلوب با مراجعه به روایات و نظر به تصریح ائمه (ع) استنباط می‌شود.

به عنوان مثال، در استناد امام باقر (ع)، به کتاب علی (ع) مشاهده می‌شود که ایشان در ابتدای متن حدیث به انتقال مطالب مطرح در کتاب علی (ع) تصریح نموده‌اند: «در کتاب علی (ع) سه خصلت آمده که تا صاحبش پیامد تلخ آن را نبیند نمی‌میرد: ستم، قطع رحم و سوگند دروغی که به سبب آن به جنگ خدا برود ...» (۱۴)

بدین ترتیب، ائمه (ع) ضمن اشاره به استفاده از آثار مزبور با ذکر عبارتهایی مانند: «قرأت فی کتاب علی (ع)» (۱۵) و «وجدنا فی کتاب علی (ع)» مطالب مذکور در آثار امام علی (ع) را نقل نموده‌اند. (۱۶)

۲) حقیقت مستقل آثار امام علی (ع)

مسئله قابل بررسی دیگر، شناسایی آثار امام علی (ع) است که در ضمن آن تنوع دست‌نوشته‌های ایشان آشکار می‌شود، چنان که برخی از بزرگان، مانند آقا بزرگ تهرانی بر این عقیده هستند که اسامی متعدد/مالی، جفر، جامعه و صحیفه‌ای که طول آن هفتاد ذراع است، گواه آثار گوناگونی است، هر چند تمامی آنها به املائی رسول (ص) و دستخط علی (ع) و موجود نزد امام عصر (عج) می‌باشند. (۱۷)

اما برخی از معاصران بر این باورند که صحیفه، جفر و جامعه، اسامی گوناگونی برای کتاب علی (ع) هستند. (۱۸) همچنین برخی معتقدند؛ به غیر از جفر، سایر عناوین «جامعه»، «صحیفه»، «کتاب امیر المؤمنین»، «کتاب رسول الله» و «مالی رسول الله» اسامی دیگر کتاب علی (ع) است؛ چرا که در روایات مختلف، به خصوصیت مشترک آنها در خصوص محتوای آثار اشاره شده است که همگی در مورد حلال و حرام و نیازهای امت اسلام است. (۱۹)

البته برخی از اسامی (مثل جامعه و کتاب علی (ع)) در واقع نامهای مختلف یک اثر هستند، اما راجع به دلیل مذکور در نظر دوم، لازم به تذکر است که توجه صرف به محتوای آثار، جهت پذیرش وحدت اسامی مزبور در اطلاق به اثری واحد کفایت نمی‌کند، چرا که برخی از این کتابها با وجود تشابه در اشتغال بر مباحث فقهی، از برخی جهات با یکدیگر اختلاف دارند و قابل تفکیک هستند. در ادامه ویژگیهای هر یک تبیین می‌شود:

الف) جامعه یا کتاب علی (ع)

ائمه اطهار (ع) «و هم ادری بما فی البیت» از وجود این کتاب و بزرگی حجمش و اینکه شامل علوم زیادی بوده است، خبر داده‌اند. (۲۰)

همان‌طور که اشاره شد، در روایات، از کتاب علی (ع) به «جامعه» نیز، یاد شده است. در واقع، اهل بیت (ع) کتاب علی (ع) را که املائی پیامبر بر او بود، «جامعه» نامیدند (۲۱) که در زیر وجه تسمیه آن بیان می‌شود:

۱. معنای لغوی «جامعه» و ارتباط آن با کتاب علی(ع)
جامعه از ریشه «جمع» به معنای نزدیک نمودن و پیوستن قسمتی از چیزی به قسمت دیگر آن است (۲۲) و در کتب لغت، از جامعه به معنای عظیمه (بزرگ) یاد شده است. (۲۳) برخی معنای مذکور در خصوص کتاب علی(ع) را مربوط به وجه تسمیه آن می‌دانند، چرا که نظر به توصیف روایات از «جامعه»، به دست می‌آید که آن کتاب عظمت خاصی داشته است. (۲۴)

۲. جامعه در روایات

از کتاب جامعه به عنوان کهن‌ترین مجموعه حدیثی نگاشته شده، یاد می‌شود و این مجموعه نه تنها گویای سبقت حدیث نگاری در عالم تشیع است، بلکه بیانگر اولین تألیف در جهان اسلام است. (۲۵) بدین ترتیب پیامبر اکرم(ص) به تبیین احکامی پرداختند که به زمانی بیشتر از دوره ۲۳ ساله رسالتشان نیاز داشت و نگارش این کتاب از همان روزهای آغازین آشکار شدن تبلیغ پیامبر(ص) شروع شد. (۲۶)

در کتب روایی، در احادیث متشابه از نظر متنی و مدلولی و بعضاً سندی، ویژگی‌های کتاب جامعه از این

قرار است:

روایت زیر، به طور کلی بیانگر خصوصیات کتاب علی(ع) است که با متن مشابه و سلسله راویان متفاوت از ابوبصیر در کتابهای الکافی و بصائر الدرجات، از امام صادق(ع) بیان شده است: (۲۷)

«... ای ابا محمد! جامعه نزد ما است و چه می‌دانند که جامعه چیست؟ گفتیم: قربانت گردم، جامعه چیست؟ فرمود: صحیفه‌ای که طول آن هفتاد ذراع - به ذراع رسول خدا(ص) - و املائی آن از لبان مبارک رسول خدا(ص) است و علی(ع) آن را به دست خویش نوشت. هر حلال و حرامی و هر چه مردم به آن نیاز داشته باشند، حتی جریمه خراش در آن موجود است...» (۲۸)

۳. مملی و کاتب جامعه

جامعه اولین تألیف جهان اسلام است که به املائی رسول خدا(ص) و خط علی(ع) به رشته تحریر درآمد، چنان که

در احادیث فراوانی به این ویژگی اشاره شده است. (۲۹) «دلیل آنکه در روایات امامان(ع) دیده می‌شود که در حین پاسخگویی به پرسشهای امت، می‌فرمودند: «هذا املاء رسول الله و خط علی» احتمالاً آن بوده است که در تطابق فقه و حدیث شیعه با سنت نبوی حجت بر همگان روشن شود». (۳۰)

۴. محتوای جامعه

در ضمن روایاتی از ائمه(ع) نقل شده است که محتوای جامعه، مباحث مربوط به احکام عملی است، چنان که منصور بن حازم از امام صادق(ع) نقل کرده است که فرمودند: «إن فی البیت صحیفه طولها سبعون ذراعاً ما خلق الله من حلال و لا حرام إلا و فیها حتی أُرش الخدش» (۳۱) و از امام باقر(ع) نقل شده است که فرمودند: در کتاب علی(ع) هر چه بدان نیاز است، وجود دارد، حتی مقدار دیه خراش، تاوان زخم و ... (۳۲)

از جامعیت درخور توجه کتاب علی(ع) به عنوان مهم‌ترین ویژگی آن یاد می‌شود، چرا که از متن روایات و عباراتی مانند «ما من حلال و لا حرام إلا و هو فیها»، «ما خلق الله من حلال و لا حرام إلا و فیها حتی أُرش الخدش» و «كُلُّ شَيْءٍ يَحْتَاجُ النَّاسُ إِلَيْهِ» که بیان آن گذشت، استنباط می‌شود که «نوشته‌های امام(ع) جامع و دربردارنده تمام نیازهای امت اسلام و جامعه بشری در هر عصر و نسل و زمان و مکانی بوده و هست». (۳۳)

ذیل ارجاعات ائمه(ع) به کتاب علی(ع)، با عباراتی مانند: «قَرَأْتُ فِي كِتَابِ عَلِيِّ(ع)»، (۳۴) «وَجَدْنَا فِي كِتَابِ عَلِيِّ(ع)» (۳۵) و «إِنَّ هَذَا الْكِتَابَ خَطَّ عَلِيِّ(ع) وَ إِمْلَاءُ رَسُولِ اللَّهِ» (۳۶) به تناسب استفتائات راوی، می‌توان نسبت به موضوعات مطرح در جامعه آگاهی یافت.

بعضی از روایات مزبور، در ابوابی مانند «بَابُ صَيْدِ الْكَلْبِ وَ الْفَهْدِ» از کتاب الصید، (۳۷) «بَابُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مِنَ النَّكَاحِ وَ مَا حَرَّمَ مِنْهُ» از کتاب النکاح، (۳۸) «بَابُ أَحْكَامِ الطَّلَاقِ» از کتاب الطلاق، «بَابُ إِعْطَاءِ الْأَمَانِ» از کتاب الْجِهَادِ وَ سَبْرَةِ الْإِمَامِ(ع) (۳۹) و امثال آن قابل بررسی است.

چنان که مشهود است، ائمه(ع)، در متن تمامی روایات ابواب مذکور، از اسامی «کتاب علی(ع)» یا «جامعه» یاد نموده‌اند، هر چند ممکن است تمامی آنچه از ناحیه امامان(ع) درباره حلال و حرام به ما رسیده است از کتاب علی(ع) باشد. (۴۰) البته استشهادات امامان اهل بیت(ع) به کتاب علی(ع)، از میان مباحث فقهی، بیشتر راجع به مسائل ارث بوده است، (۴۱) چنان که بسامد بالای روایات

ایشان در ابواب مختلف کتاب الموارث الکافی کلینی مؤید این مطلب است. برای نمونه از این قسم احادیث، روایت ابویصیر از امام صادق(ع) ذیل باب «میراث ذوی الأرحام» از کتاب الموارث ذکر می‌شود:

ابویصیر گوید: از امام صادق(ع) در مورد یک موضوعی از واجبات پرسیدم و به من گفتند: آیا کتاب علی(ع) را به تو نشان ندادم؟ گفتم: کتاب علی(ع) از بین نرفته است؟ فرمودند: ای ابا محمد! کتاب علی(ع) از بین نرفته است، پس آن را بیرون آوردند و آن‌گاه با کتابی گران‌قدر روبرو شدم (که در آن آمده بود): هنگامی که مردی فوت کرد و عمو و دایی او تنها وارثش بودند، فرمود: به عمو دو سوم و به دایی یک سوم تعلق می‌گیرد. (۴۲)

بعضی از احکامی که به ذکر آن در کتاب علی(ع) تصریح شده است؛ عبارتند از:

- حکم پوشیدن طیلسان به نقل از امام صادق(ع) ذیل باب «مَا يَلْبَسُ الْمُحْرِمُ مِنَ الثِّيَابِ وَ مَا يُكْرَهُ لَهُ لِبَاسُهُ». (۴۳)

- منع خوردن تیره چهارپایان از قبیل اسب، الاغ و استر، مگر هنگام ضرورت ذیل «بَابُ جَامِعٍ فِي الدَّوَابِّ الَّتِي لَا تُؤْكَلُ لِحَمِّهَا». (۴۴)

- حق وصیت بر یک ششم مال به نقل از امام سجاد علی بن حسین(ع) ذیل «بَابُ فِي أَنَّ الْإِنْسَانَ أَحَقُّ بِمَالِهِ مَا دَامَ فِيهِ شَيْءٌ مِنَ الرُّوحِ». (۴۵)

- حقوق پدر و فرزند از اموال یکدیگر ذیل «بَابُ الْمَكَايِبِ». (۴۶)

۵. حجم و اندازه جامعه

از نظر حجم و اندازه، آمده است که طول کتاب علی(ع) هفتاد ذراع بوده است. (۴۷) در برخی روایات، چنان که بیان آن گذشت، اندازه این ذراع، به اندازه ذراع رسول خدا(ص) نقل شده است.

در خصوص بزرگی کتاب می‌توان به توصیفی که اصحاب ائمه(ع) هنگام رؤیت آن، بیان داشته‌اند، اشاره نمود. به عنوان مثال عباراتی مانند «كِتَابٌ غَلِيظٌ» (کتابی قطور)، «أَنَّهُ مِنْ كُتُبِ الْأَوَّلَى» (شبهه کتابهای پیشینیان)، «صَحِيفَةٌ مِثْلُ فِخْذِ الْبَعِيرِ» (صحیفه‌ای مانند ران شتر) در کلام زرارة بن اعین ضمن نقل حدیثی از امام باقر(ع) (۴۸) و یا وصف آن به «کتاباً مدروجاً عظيماً» در روایت عذافر صیرفی از امام باقر(ع). (۴۹)

۶. مشاهده کنندگان جامعه

هرچند این کتاب در شمار ودایع امامت به حساب می‌آید، اما به منظور ایجاد اطمینان یا پاره‌ای احتجاجات، تعدادی از یاران ائمه(ع) و نیز بزرگان عامه آن را مشاهده نموده و

بخشهایی از آن را قرائت کرده‌اند. به عنوان نمونه، می‌توان به روایت محمد بن عذافر بن عیسی خزاعی صیرفی اشاره کرد (۵۰) که از مباحثه امام باقر(ع) با حکم بن عتیبه می‌گوید: «من و حکم بن عتیبه خدمت امام باقر(ع) بودیم و حکم، سؤالاتی از آن حضرت می‌کرد و آن حضرت با احترام با او سخن می‌گفت، تا اینکه در مسئله‌ای اختلاف نظر پیدا کردند. در این هنگام امام به پسرش جعفر فرمود: پسر جان کتاب علی(ع) را بیاور و او کتابی را که به صورت طومار بزرگی بود آورد. حضرت آن را باز نمود و در آن نگریست، تا اینکه مسئله را یافته و به حکم نشان داد و فرمود: این خط علی بن ابی‌طالب(ع) و املا رسول خدا(ص) است. آن‌گاه رو به حکم بن عتیبه کرد و فرمود: ای ابا محمد! تو و سلمه و ابوالمقدام به هر سو که مایل هستید بروید راست یا چپ، به خدا سوگند علم را مطمئن‌تر از آنچه نزد گروهی که جبرئیل بر آنها نازل می‌شده است، نخواهید یافت». (۵۱)

دیگر اصحاب ائمه(ع) که جامعه را در حضور امام باقر(ع) مشاهده نمودند عبارتند از: محمد بن مسلم آنجا که نهی از مسئله‌ای را در کتاب علی(ع) یاد آور شده است: «ابوجعفر(ع) مطلبی از کتاب علی(ع) برآیم خواندند که در آن بود: شما را نهی می‌کنم از...» (۵۲) ایوب بن حر جعفی آنجا که نقل کرده است: «نزد او بودم پس جامعه را مطالبه نمودند [که بیاورند] سپس ابوجعفر(ع) در آن نظر کردند...» (۵۳) و «به عقیده عبدالرحیم جندی، حتی منصور خلیفه عباسی موفق به دیدن آن گردیده است». (۵۴)

ب) صحیفه علی(ع)

هرچند در روایاتی که عنوان صحیفه ذکر شده است، به کتابت آن به خط علی(ع) و املائی رسول(ص) اشاره نشده است، اما از آن به عنوان مجموعه مدون روایی به واسطه املا رسول الله(ص) و خط علی(ع) یاد می‌کنند. (۵۵) برخی تفاوتی میان صحیفه علی(ع) و کتاب ایشان قائل نمی‌شوند. البته در روایات مربوطه شباهتهایی ما بین دو کتاب مزبور مشهود است، اما برخی خصوصیات دیگر، خبر از تفاوت آن دو می‌دهد. در ادامه ضمن توضیح ویژگیهای صحیفه علی(ع) تفاوت آن با جامعه تبیین می‌شود.

اهل سنت از صحیفه علی(ع) به عنوان کتاب کوچکی یاد کرده و آن را به امام علی(ع) نسبت داده‌اند و معتقدند که آن صحیفه‌ای کوچک است؛ مشتمل بر عقل، مقادیر دیه و احکام آزادی اسیر. (۵۶) چنان که متن کامل روایت ابی‌جحیفه به نقل بخاری، با سند کامل عبارت است از:

«حدثنا محمد بن سلام قال اخبرنا وكيع عن سفیان عن مطرف عن الشعبي عن ابی جحيفه»، (۵۷) «ابوجحیفه گوید:

به علی (ع) گفتم: آیا نزد شما کتابی (غیر از قرآن) وجود دارد؟ حضرت فرمود: در نزد ما چیزی وجود ندارد، مگر کتاب خدا و فهمی که در مورد قرآن به مسلمانی ارزانی شده باشد و نیز آنچه در این صحیفه وجود دارد. پرسیدم: در صحیفه چیست؟ فرمود: مقدار دبه، شرایط آزادی اسیر و اینکه مسلمان به سبب قتل کافر کشته نمی‌شود. (۵۸)

به عنوان شاهد دیگر بر اذعان به وجود و پذیرش کتاب علی (ع) از سوی اهل سنت؛ می‌توان به استناد برخی از بزرگان ایشان به صحیفه علی (ع) اشاره کرد که در خصوص حکم کشته نشدن مسلمان به جرم کشتن کافر، بدان استناد نموده‌اند: عمر بن عبدالعزیز، عبدالرحمن بن عمرو الاوزاعی (د. ۱۰۷ق)، امام اهل شام، سفیان بن سعید بن مسروق الثوری (د. ۱۶۱ق)، عبدالله بن شبرمه القاضی الجلی (د. ۱۴۴ق)، مالک بن انس (د. ۱۷۹ق) امام مذهب مالکیه و صاحب کتاب موطأ، محمد بن ادریس شافعی، ابو محمد اسحاق بن راهویه (د. ۲۳۸ق) و ابراهیم بن خالد بن الیمان الکلبی ابونور البغدادی (د. ۲۴۰ق). (۵۹)

شیعیان نیز باتوجه به روایات ائمه اطهار (ع)، معتقد به وجود صحیفه‌ای کوچک در حدود احکام، در غلاف شمشیر علی (ع) می‌باشند. به عنوان نمونه: در مسند امام رضا (ع) به سند ایشان از پدرشان از علی (ع) آمده است که به ارث رسیدن صحیفه مذکور را به امام علی (ع) تبیین می‌نماید: از رسول خدا (ص) دو کتاب به ارث بردم، کتاب خداوند بلندمرتبه و کتابی در غلاف شمشیرم، گفتند: ای امیر مؤمنان! کتابی که در غلاف شمشیر شما قرار دارد، چیست؟ فرمود: هر که غیر قاتل واقعی را بکشد و غیر ضارب واقعی را بزند، لعنت خدا بر او تعلق می‌گیرد (۶۰) و ابان بن تغلب از امام صادق (ع)، روایتی دال بر «کوچک بودن صحیفه علی (ع)»، «قرار داشتن در غلاف شمشیر حضرت» و «اشتمال آن بر علوم فراتر از درک مردم» بیان می‌کند: «ابوبصیر از امام صادق (ع) روایت کرده که فرمودند: در دسته شمشیر رسول خدا (ص) کاغذی کوچک بود. من به حضرتش عرض کردم: چه چیزی در آن کاغذ بود؟ فرمود: حرفهایی که از هریک، هزار حرف دیگر باز می‌شد. ابوبصیر گفته است: امام صادق (ع) فرمود: و تا این ساعت [بیش از] دو حرف از آن صادر نشده است». (۶۱)

بنابراین با توجه به روایات و اقوال بزرگان فریقین، ویژگیهای زیر در مورد صحیفه علی (ع) استنباط می‌شود:

۱. محتوای صحیفه علی (ع)

«با توجه به روایات فریقین، این صحیفه، حاوی احادیث نبوی در برخی از احکام فقهی بوده است، مانند: آزاد کردن

اسیر، کیفر مسلمانی که کافری را به قتل رسانده است، ماجراجویان، فتنه‌گران و حامیان ایشان». (۶۲)

۲. اندازه صحیفه علی (ع)

صحیفه علی (ع)، کوچک، مختصر و در غلاف شمشیر آن حضرت بود. (۶۳) مورد اخیر، به وضوح بر تفاوت آن با کتاب علی (ع) دلالت می‌کند، چه کتاب علی (ع) از نظر حجم و اندازه قابل مقایسه با این صحیفه نیست و چنان که ذیل شرح ویژگیهای آن بیان شد، اطلاق اسم جامعه به آن به جهت همین بزرگی حجم و اندازه‌اش بوده است.

ج) مصحف فاطمه (س)

«یکی دیگر از کتابهای محفوظ نزد ائمه (ع) که از جدشان امام علی (ع) به ارث بردند، مصحف بنت رسول الله (ص) است که آن را مصحف فاطمه (س) نامیدند». (۶۴)

۱. نگارنده مصحف فاطمه (س) و زمان نگارش آن

روایات، به این مطلب اشاره دارند که فاطمه زهرا (س)، پس از دوری پدرشان رسول الله (ص)، دچار حزن شدیدی شده بودند، بنابراین خداوند متعال جبرئیل را جهت آرامش دادن و تسلیت ایشان موکل نمود و مصحف فاطمه (س)، کتابی است که فرشته بر حضرت (س) الهام کرد و امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع) که هنگام املائی آن حاضر بودند، آنچه را که فرشته املا می‌کرد، می‌نوشتند. (۶۵) از میان عباراتی که بر نگارنده بودن امام علی (ع) در رابطه با مصحف مذکور تصریح دارند، می‌توان به جملات زیر در متن روایات اشاره کرد:

- در روایت حماد بن عثمان از امام صادق (ع): «... و امیرالمؤمنین (ع) شروع کرد به نوشتن هر آنچه شنید، تا از آن مصحفی درست شد». (۶۶)

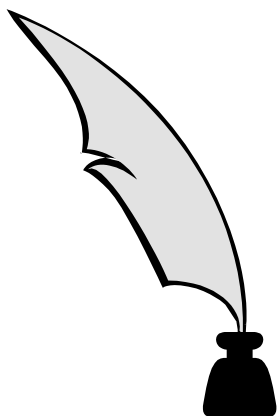
- در روایت ابو عبیده از امام صادق (ع): «و علی (ع) آنها را می‌نوشت و این مصحف فاطمه (س) است». (۶۷)

ممکن است از عنوان کتاب چنین به نظر آید که آن تألیف فاطمه (س) بوده است و به این جهت به ایشان نسبت داده شده است، ولی این تصویری غلط است، چرا که روایات، وضوح دارند در عدم انتساب به ایشان، چه از نظر نگارش و چه از نظر املا نمودن آن (۶۸) و تنها دلیل انتساب مصحف به فاطمه (س)، آن است که خطاب متوجه ایشان بوده و اعطایی آسمانی بر حضرت فاطمه (س) بوده است. (۶۹)

۲. روایت متعارض با کتابت مصحف فاطمه (س) به خط علی (ع)

روایتی در خصوص نزول بر حضرت گزارش شده است که دلالت بر نزول مکتوب مصحف توسط ملائکه می‌کند، به طوری که درباره نحوه انتقال مطالب مذکور و قرار دادن آن

معصومین(ع)(۸۰) و اهل سنت، برخی از جمله ابوبکر(۸۱) و عمر بن خطاب(۸۲) را از محدثان برشمرده‌اند.

۴. محتوای مصحف فاطمه(س) و حجم آن

تأکید روایات بر آن است که این مصحف از دو مطلب خالی بود: قرآن و احکام.(۸۳) دلیل هیاهوی نویسندگان اخیر علیه پیروان اهل بیت، در اتصاف شیعیان بر اعتقاد به قرآن دیگری به نام «مصحف فاطمه(س)» آن است که کتاب فاطمه(س) نیز مصحف نام گرفته است، حال آنکه احادیث مکتب اهل بیت با صراحت بر آن است که «مصحف فاطمه چیزی از قرآن را دربر ندارد».(۸۴) چنان که ابوصبیر، در شرح مکالمه خود با امام صادق(ع) آورده است که امام(ع) پیش از توضیح «ساعتی خاموش ماند و آن‌گاه فرمود: و مصحف فاطمه(س) در نزد ما است و آن‌ها چه می‌دانند که مصحف فاطمه(س) چیست؟ او گوید: من گفتم و مصحف فاطمه چیست؟ فرمود: مصحفی است به اندازه سه برابر قرآن و به خدا سوگند در آن از قرآن یک حرف هم نیست».(۸۵) علاوه بر آن با توجه به معنای مصحف، این مطلب حاصل می‌شود که آن، عنوانی خاص برای قرآن کریم نیست: «مصحف»، از ریشه صحف است و صحف در اصل بر انبساط و گسترده شدن چیزی اطلاق می‌شود و بنابراین صورتی که باز و منبسط شود را صحیفه گویند و معنای دیگری که از آن برداشت می‌شود، مکتوب بودن بین دو جلد است و مصحف را بدان جهت مصحف می‌گویند که جامع نوشته‌های میان دو جلد است.(۸۶) انجیل مسیحیان نیز به همین اعتبار مصحف نامیده شده است و بعد از اسلام، لفظ «مصحف» برای قرآن کریم، علم بالغلبه شد؛ چرا که نسبت به کتابهای دیگر استعمال بیشتری در میان مسلمانان داشت، اما این استعمال موجب عدم استفاده لفظ مذکور برای نوشته‌های مجلد دیگر نشد، چنان که به نوشتار فاطمه زهرا(س) نیز اطلاق گردید.(۸۷)

۵. کلیات محتوای مصحف فاطمه(س)

روایات، تمامی مطالب درون مصحف را به تفصیل تبیین نکرده‌اند، بلکه اشاراتی به صورت متفرق در روایات مختلف رفته است و بدین ترتیب مطالب زیر از محتوای آن برداشت می‌شود:

– مقام پیامبر اکرم(ص)، چنان که در روایت ابوعبیده از امام صادق(ع) آمده است که فرمودند: «... و جبرئیل به نزدش می‌آمد و تسلیت می‌گفت و از پدرش و جایش خبر می‌داد و تسکینش می‌داد...».(۸۸)

– آینده ذریه حضرت زهرا(س)، که در ادامه روایت فوق از امام صادق(ع) منقول است: «... و به او درباره فرزندانش و آنچه پس از او رخ می‌دهد، خبر می‌داد...».(۸۹)

در حجره فاطمه(س) خبر می‌دهد: هنگامی که اراده خداوند متعال تعلق گرفت به آنکه جبرئیل، میکائیل و اسرافیل را بر حضرت فاطمه(س) نازل کند تا آن مصحف را حمل کنند، پس با آن بر حضرت وارد شدند و ... آن مصحف را در اتاق حضرت نهادند ... (۷۰) پذیرش این مفهوم با نگارش آن توسط امام علی(ع) تناقض دارد؛ چرا که مراد از نهادن مصحف، آن است که به صورت مکتوب نازل شده بود و در نتیجه نیازی به نگارش نبوده است. اما این روایت با توجه به سندش رد می‌شود، زیرا سند روایت مذکور به نقل از صاحب دلائل الامامة، بدین قرار است: «حدیثی ابو الحسنین محمد بن هارون بن موسی التلعکبری قال حدثنا جعفر بن محمد بن مالک الفزاری قال حدثنا محمد بن أحمد بن حمدان قال حدثنی علی بن سلیمان و جعفر بن محمد عن علی بن أسباط عن الحسن بن أبی العلاء و علی بن أبی حمزة عن أبی بصیر قال سألت أبا جعفر محمد بن علی عن مصحف فاطمة»(۷۱) و جعفر بن محمد بن مالک فزاری در آن وجود دارد که به فساد در مذهب، وضع حدیث، نقل روایت از مجهولان، دروغ‌گویی و غلو متهم است(۷۲) و به گفته ابن غضائری تمام عیبهای ضعفا در او گرد آمده است.(۷۳)

«در نتیجه نقد و رد این روایت و روی برتافتن از آن سزاوارتر است. بنابراین، روایات دیگر بر حجیت خود باقی می‌مانند و همانا بی‌تردید علی(ع) نگارنده مصحف است».(۷۴)

۳. رفع شبهه

ممکن است اشکال کنند که نزول جبرئیل پس از وفات پیامبر(ص) محال است، چرا که او بعد از وفات حضرت(ص) با زمین وداع کرد و گفت: «این آخرین باری است که به زمین وارد می‌شوم».(۷۵)

باید گفت علاوه بر آنکه سیوطی این حدیث را به جهت محتوایی ضعیف اعلام کرده است، می‌توان به فرود هر ساله جبرئیل در شب قدر همراه دیگر فرشتگان بر زمین استدلال کرد و آنکه در آموزه‌های دینی، سخن گفتن فرشتگان با غیر پیامبران مطرح است، چنان که در قرآن، نسبت به مریم(س)،(۷۶) ساره(۷۷) و مادر موسی(ع)(۷۸) بیان شده است.(۷۹) وجود این مرتبه از جانب عالمان شیعه و سنی پذیرفته شده است و در منابع روایی فریقین، روایتهای منقول از پیامبر(ص) راجع به «محدّث» خواندن برخی از افراد مشهود است. مراد از محدّث، غیر پیامبری است که فرشته با او سخن می‌گوید بدون آنکه دیده شود به نحوی از انحاء القای بر قلب مانند الهام علوم و مکاشفه از مبدأ اعلی یا تبیین حقایقی از آنچه بر غیر پوشیده است. شیعیان، ائمه

- علم حوادث، چنان که ائمه (ع) درباره این علم، به مصحف فاطمه (س) استناد می‌دادند و در روایت حماد بن عثمان از امام صادق (ع) نقل شده است که ایشان در توصیف مصحف مذکور فرمودند: «... هان! همانا در آن چیزی از حلال و حرام نیست. اما علم آنچه می‌شود در آن است» (۹۰).

- اسامی انبیا و اوصیا، چنان که در روایت حماد بن عیسی از امام صادق (ع) آمده است: «پیامبر و جانشین و حاکمی وجود ندارد، مگر آنکه آن در کتابی نزد من است؛ یعنی در مصحف فاطمه» (۹۱).

- اسامی پادشاهان، چه در روایتی از امام صادق (ع) آمده است: «و اما در مصحف فاطمه، آنچه اتفاق می‌افتد و اسامی هر کسی که تا روز قیامت فرمانروایی می‌کند، وجود دارد» (۹۲).

- وصیت فاطمه (س)، چنان که از سلیمان بن خالد از امام صادق (ع) نقل شده است: «و مصحف فاطمه را بیرون آوردند که وصیت فاطمه (س) در آن است...» (۹۳).

۶. حجم مصحف فاطمه (س)
با توجه به روایت مذکور، حجم آن سه برابر قرآن کریم بوده است، البته اگر معنا از ظاهر روایت برداشت شود؛ چرا که ممکن است مراد کنایه‌ای باشد از گستردگی اطلاعاتی که این مصحف دربر می‌گیرد (۹۴).

د) جفر

یکی دیگر از آثار اختصاصی نزد ائمه (ع)، چهار جفر مذکور در روایات است، که برخلاف جامعه، «غیر از نبی و وصی نبی، کسی بر آن نظر نکرده است» (۹۵) و برخی معتقدند: «ائمه (ع)، مقدار اندکی از آن را برای مردم بیان نموده‌اند که به نام «علم جفر» یا «علم اعداد و حروف» شهرت دارد» (۹۶). البته با توجه به روایات، آگاهی دادن ائمه (ع) از برخی مباحث جفر قابل انکار نیست، اما راجع به اینکه علم جفر همان مسائل مطرح در کتابهای مذکور بوده است یا نه؟ نیاز به بحث و بررسی بیشتری دارد.

۱. معنا و مراد از جفر در تاریخ حدیث شیعه

جفر در لغت عرب، شتر، گاو و گوسفندی است که از شیرخواری به غذاخواری رسیده باشد، همچنین جعبه، صندوق، کیسه، ورق و طوماری را که از پوست آنها سازند نیز جفر گویند و در اصطلاح، علمی از علوم غریبه است که به وسیله آن حوادث گذشته و آینده و امور مجهوله شناخته می‌شود (۹۷). «ابن خلدون در مقدمه تاریخش آورده است که جفر به معنای کوچک است» (۹۸).

۲. املا کنند و نگارنده جفر و زمان نگارش آن

براساس روایات وارده از معصومان (ع)، نسبت این کتاب به

پیامبر (ص) می‌رسد (۹۹) که رسول اکرم (ص)، آن را برای حضرت علی (ع) املا کرده و ایشان نگاشته‌اند و این املا و کتابت مربوط به اواخر دوران حیات پیامبر (ص) می‌شده است (۱۰۰). چنان که در روایت حسن بن راشد از امام صادق (ع) آمده است که فرمودند: خداوند به پیامبر (ص) وحی نمود که روزگاران تو پایان یافته است و دنیای تو سپری گشته است و تو به دیدار پروردگارت نیازمند گشتی، پس پیامبر (ص) دستش را به آسمان بالا برد و فرمود: پروردگارا، وعده‌ای که به من داده بودی از تو خواستارم که تو خلف وعده نمی‌کنی... سپس وحی بر پیامبر (ص) نازل شد و پیامبر (ص) شروع کرد به املا بر علی (ع) و علی (ع) می‌نوشت... (۱۰۱).

۳. محتوای جفر

در ادامه روایت حسن بن راشد، مطرح شده است: ... و علی (ع) می‌نوشت که کتاب توصیف می‌کند هر زمانی را و حوادث آن را و از باطن و ظاهر و آشکار و نهان خبر می‌دهد و از هر آنچه که در گذشته اتفاق افتاده است و در آینده، تا روز قیامت خواهد بود و تأویل هر آنچه را که هیچ‌کس جز خداوند و راسخان در علم نمی‌دانند، برای او تفسیر نمود و او را از اولیای خداوند از ذریه او تا روز قیامت مطلع نمود و او را از همه دشمنانش در همه دوران باخبر کرد تا جایی که همه آنها را دریافت و آن را نوشت و سپس او را از اتفاقی که بعد از پیامبر (ص) برای او رخ می‌دهد باخبر کرد (۱۰۲).

همچنین در روایت سدید صیرفی از امام صادق (ع) آمده است: «آن کتاب مشتمل است بر علم تقدیر و مصائب و زیانها و علم آنچه اتفاق افتاده و آنچه تا روز قیامت حادث می‌شود...» (۱۰۳).

به طور کلی جفر، شامل مطالبی است از قبیل: علی (ع) و ذریه ایشان و اتفاقاتی که برای آنها حادث می‌شود، دشمنان ایشان و آنچه پس از رسول (ص) بر خاندانشان می‌گذرد، زندگی مهدی (عج) و طول عمر و غیبت، حکومت بنی‌هاشم، اوصاف تمامی زمانها و مکانها، آگاهی دادن به ظهر و بطن (احتمالاً قرآن)، تفسیر آنچه غیر از خدا و راسخان در علم نمی‌دانند و امثال آن (۱۰۴).

روایات، به وجود جفر نزد ائمه (ع) اشاره می‌کنند و با دقت نظر مشخص می‌شود که به چهار جفر نزد ایشان اشاره شده است که عبارتند از: کتاب جفر، جفر ایض، جفر احمر و جفر ثور (۱۰۵).

جفر ایض، «سندوق چرمین و یا ورق بزرگ چرمینی است که در آن کتابهای انبیای گذشته و نیز علم حوادث گذشته

و آینده موجود است» (۱۰۶) و بنابر کلام امام صادق (ع) در روایتی که حسین بن ابی العلاء از ایشان نقل کرده است آنجا که می‌فرمایند: همانا جعفر سفید نزد من است. او گوید من گفتم: چه چیزی در آن است؟ فرمودند: زیور داود و تورات موسی و انجیل عیسی و صحف ابراهیم و حلال و حرام...» (۱۰۷) محتوای جعفر ابیض، روشن می‌گردد که شامل زیور داود، تورات موسی، انجیل عیسی، صحف ابراهیم و کتابهای پیشین است.

جعفر احمر، گفته‌اند: «این نام در مقابل جعفر ابیض است، ولی نام کتاب نیست» (۱۰۸) بلکه صندوق چرمینی است که اسلحه رسول اکرم (ص) در آن است (۱۰۹) و «از ظاهر بعضی روایات چنین استفاده می‌شود که در آن صندوق، از علوم سرّی و نهانی نیز هست» (۱۱۰) و در ادامه مکالمه ابوالعلاء با امام (ع) در روایت پیشین آمده است: (راوی گوید من گفتم:) و در جعفر سرخ چه چیزی است؟ فرمود: سلاح است و آن برای خون‌خواهی گشوده می‌شود. صاحب شمشیر (حضرت مهدی (عج)) آن را برای کشتن می‌گشاید» (۱۱۱)

جعفر ثور، صندوق بزرگی است دربرگیرنده جعفر ابیض و احمر. (۱۱۲)

نتیجه‌گیری

امام علی (ع) در دوران حیات پیامبر (ص)، آنچه را ایشان املا می‌نمودند، به نگارش درمی‌آوردند و ائمه (ع) با تعابیر ذیل از کتابهای ایشان یاد نموده‌اند: «کتاب علی (ع)» یا «جامعه»، «صحیفه علی (ع)» و «جعفر». پس از وفات رسول اکرم (ص) نیز مطالبی را که فرشته به حضرت فاطمه (س)، الهام می‌نمود، می‌نوشتند که در روایات از آن به «مصحف فاطمه (س)» یاد شده است.

نتیجه‌ای که در ضمن بررسی ویژگیهای هر یک از آثار فوق

به دست می‌آید، رد اعتقاد برخی از محققان در خصوص مشابهت آن مجموعه‌های حدیثی است. بدین ترتیب استنتاج می‌شود: امام علی (ع)، دارای آثار متعدد حدیثی بوده‌اند و هرچند برخی از کتابها، دارای شباهت نسبی از نظر محتوا و در حدود احکام هستند، اما عناوین متعدد «جامعه»، «صحیفه علی (ع)» و «جعفر»، اسامی آثاری مستقل و متمایز از یکدیگر است و از نقاط افتراق آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. با توجه به روایات، تفاوت صحیفه علی (ع) با جامعه آن است که صحیفه علی (ع) کوچک و مختصر بوده است، برخلاف جامعه یا کتاب علی (ع) که از آن به کتابی قطور به طول هفتاد ذراع، شامل تمامی معلومات مورد نیاز امت از احکام اسلامی، یاد شده است.

۲. وجه تمایزهای که در مقایسه روایات مربوط به جعفر و جامعه حاصل می‌شود آن است که برخلاف جامعه که به تصریح روایات، برخی از اصحاب موفق به مشاهده آن شدند، به غیر از نبی و وصی نبی، کسی بر جعفر نظر نکرده است.

۳. تفاوت بارز صحیفه علی (ع) با جعفر آن است که با توجه به روایات فریقین، این صحیفه، حاوی احادیث نبوی در برخی از احکام فقهی بوده است، برخلاف جعفر که شامل مطالبی است از قبیل: علی (ع) و ذریه ایشان و اتفاقاتی که برای آنها حادث می‌شود، از دشمنان ایشان و آنچه پس از رسول (ص) بر خاندانشان می‌گذرد، زندگی مهدی (عج) و طول عمر و غیبت حضرت و مطالبی دیگر.

بنابراین علوم منقول از رسول اکرم (ص) به واسطه نقش مهمی که امام علی (ع) در انتقال آن ایفا نمودند و به موجب نقل و ثبت روایات ائمه (ع) در کتابهای روایی، همچنان راهگشای پرسشهای مسلمانان است.

پی‌نوشتها

۱. ر.ک: الامالی، ص ۴۰۱؛ تاریخ عمومی حدیث، ص ۲۱۳.
۲. ر.ک: مصحف امام علی (ع) و سه مصحف دیگر، ص ۳۶.
۳. ر.ک: معالم المدرستین، ج ۲، ص ۳۸۸؛ بصائر الدرجات، ص ۳۰۱.
۴. بصائر الدرجات، ص ۲۹۵.
۵. همان، ص ۲۹۹.
۶. ترجمه و متن کامل اصول کافی، ج ۱، ص ۴۷۷.
۷. همان، ج ۱، ص ۴۸۱.
۸. همان، ج ۱، ص ۱۳۹.
۹. ر.ک: همان، ج ۱، ص ۶۲.
۱۰. همان، ج ۱، ص ۵۰۳ و ۵۰۵.
۱۱. ر.ک: همان.
۱۲. ر.ک: بصائر الدرجات، ص ۱۵۰.
۱۳. ر.ک: من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۱۸.

۱۴. ترجمه و متن کامل اصول کافی، ج ۴، ص ۵۳.
۱۵. رک: بصائر الدرجات، ص ۱۷۰.
۱۶. الکافی، ج ۷، ص ۴۰.
۱۷. رک: الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۲، ص ۳۰۷.
۱۸. رک: تدوین السنة الشریفة، ص ۷۱.
۱۹. رک: «کتاب علی(ع) از نگاه تحقیق»، ص ۱۵۱.
۲۰. رک: تدوین السنة الشریفة، ص ۶۲.
۲۱. رک: معالم المدرستین، ج ۲، ص ۳۹۹.
۲۲. رک: المفردات فی غریب القرآن، ص ۲۰۱.
۲۳. رک: لسان العرب، ج ۸، ص ۵۷.
۲۴. رک: «کتاب علی(ع) از نگاه تحقیق»، ص ۱۴۷.
۲۵. رک: «بازجست کتاب علی(ع)»، ص ۷.
۲۶. رک: «پژوهشی درباره کتاب جامع»، ص ۴۷.
۲۷. رک: الکافی، ج ۱، ص ۲۳۹؛ بصائر الدرجات، ص ۱۴۳.
۲۸. «کتاب علی(ع) از نگاه تحقیق»، ص ۱۴۸.
۲۹. رک: «مقایسه کتاب علی(ع) و صحیفه آن حضرت در جوامع روایی فریقین»، ص ۹۸؛ «بازجست کتاب علی(ع)»، ص ۷؛ الکافی، ج ۱، صص ۲۴۱ و ۲۴۲؛ الاحتجاج، ج ۲، ص ۳۷۲.
۳۰. تاریخ عمومی حدیث، ص ۲۱۴.
۳۱. بصائر الدرجات، صص ۱۴۴ و ۱۴۵.
۳۲. رک: همان، ص ۱۶۴.
۳۳. «کتاب علی(ع) از نگاه تحقیق»، ص ۱۵۱.
۳۴. الکافی، ج ۱، ص ۴۱؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۴۱۶.
۳۵. همان، ج ۱، ص ۴۰۷؛ تهذیب الأحکام، ج ۵، ص ۳۴۴.
۳۶. همان، ج ۷، ص ۱۱۲.
۳۷. همان، ج ۶.
۳۸. من لا یحضره الفقیه، ج ۳.
۳۹. تهذیب الأحکام، ج ۶.
۴۰. رک: «پژوهشی درباره کتاب جامع»، ص ۴۲.
۴۱. رک: «کتاب علی(ع) از نگاه تحقیق»، ص ۱۴۹.
۴۲. رک: الکافی، ج ۷، ص ۱۱۹.
۴۳. همان، ج ۴، ص ۳۴۰.
۴۴. همان، ج ۶، ص ۲۴۵.
۴۵. من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۲۰۴.
۴۶. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۳۴۳.
۴۷. رک: حقیقة مصحف الامام علی(ع) عند الفریقین، ص ۳۸.
۴۸. الکافی، ج ۷، ص ۹۴.
۴۹. رجال النجاشی، ص ۳۰۶.
۵۰. رک: تاریخ عمومی حدیث، ص ۲۱۴.
۵۱. رک: رجال النجاشی، ص ۳۶۰.
۵۲. الکافی، ج ۶، ص ۲۱۹؛ وسائل الشیعة، ج ۲۴، ص ۱۳۰.
۵۳. بصائر الدرجات، ص ۱۴۵؛ وسائل الشیعة، ج ۲۶، ص ۲۰۰.
۵۴. «پژوهشی درباره کتاب جامع»، ص ۴۰.
۵۵. «مقایسه کتاب علی(ع) و صحیفه آن حضرت در جوامع روایی فریقین»، صص ۱۰۱ و ۹۸.
۵۶. رک: تدوین السنة الشریفة، ص ۵۲.
۵۷. صحیح البخاری، ج ۱، ص ۳۸.
۵۸. تاریخ عمومی حدیث، ص ۲۱۵. همچنین رک: روایت مشابه با تفاوتی جزئی در سند و متن از ابوجحیفه از امام علی(ع) (صحیح البخاری، ج ۹، صص ۱۳ و ۱۴).
۵۹. رک: «مقایسه کتاب علی(ع) و صحیفه آن حضرت در جوامع روایی فریقین»، ص ۹۹.
۶۰. رک: صحیفه الرضا علیه السلام، ص ۷۱.
۶۱. ترجمه و متن کامل اصول کافی، ج ۲، ص ۲۱؛ الاختصاص، ص ۲۸۴؛ بصائر الدرجات، ص ۳۰۷.
۶۲. «مقایسه کتاب علی(ع) و صحیفه آن حضرت در جوامع روایی فریقین»، ص ۹۷.
۶۳. رک: همان، ص ۱۰۷.
۶۴. معالم المدرستین، ج ۲، ص ۴۰۱.
۶۵. رک: الکافی، ج ۱، ص ۲۴۰؛ حقیقة مصحف فاطمه(س) عند الشیعة، ص ۱۱۰؛ حقیقة مصحف الامام علی(ع) عند الفریقین، ص ۳۴.
۶۶. ترجمه و متن کامل اصول کافی، ج ۱، ص ۵۱۳؛ بصائر الدرجات، ص ۱۵۷.
۶۷. همان، ج ۱، ص ۵۱۷؛ بصائر الدرجات، ص ۱۵۳.
۶۸. رک: حقیقة مصحف فاطمه(س) عند الشیعة، ص ۷۵.
۶۹. رک: همان، حقیقة مصحف الامام علی(ع) عند الفریقین، ص ۳۴.
۷۰. رک: دلائل الإمامة، ص ۲۷.
۷۱. همان.
۷۲. رک: رجال النجاشی، ص ۱۲۲.
۷۳. رک: رجال ابن الغضائری، ج ۲، ص ۴۲.
۷۴. «پژوهش گونه‌ای درباره مصحف فاطمه(س)»، صص ۲۶۹ و ۲۷۰.
۷۵. رک: السیرة الحلبیة، ج ۳، ص ۳۵۳.
۷۶. رک: قصص، ج ۷، آل عمران، ص ۴۵ و ۴۲؛ مریم، ص ۱۷-۲۱.
۷۷. رک: هود، ص ۶۹-۷۳.

۷۸. ر.ک: قصص، ۷.
۷۹. حقیقه مصحف فاطمه(س) عند الشيعة، صص ۱۶۵ و ۱۶۶.
۸۰. ر.ک: الغدير فى الكتاب و السنة و الادب، ج ۵، ص ۴۲.
۸۱. ر.ک: كتاب المصاحف، ص ۶.
۸۲. ر.ک: الجامع الصحيح (سنن الترمذی)، ج ۵، ص ۶۲۲. همچنین جهت مراجعه به سایر منابع اهل سنت ر.ک: الغدير فى الكتاب و السنة و الادب، ج ۵، ص ۴۲.
۸۳. حقیقه مصحف فاطمه(س) عند الشيعة، ص ۹۲.
۸۴. معالم المدرستين، ج ۲، ص ۳۸.
۸۵. ترجمه و متن کامل اصول کافی، ج ۱، صص ۵۱۱ و ۵۱۳.
۸۶. ر.ک: كتاب العين، ج ۳، ص ۱۲۰؛ مصحف امام على(ع)، صص ۱۵ و ۱۳.
۸۷. ر.ک: حقیقه مصحف فاطمه(س) عند الشيعة، ص ۳۶.
۸۸. ترجمه و متن کامل اصول کافی، ج ۲، ص ۴۲۱؛ بصائر الدرجات، ص ۱۵۳.
۸۹. همان.
۹۰. ترجمه و متن کامل اصول کافی، ج ۱، ص ۵۱۳؛ بصائر الدرجات، ص ۱۵۷.
۹۱. مناقب آل أبی طالب عليهم السلام، ج ۴، ص ۲۴۹.
۹۲. الاحتجاج، ج ۲، ص ۳۷۲.
۹۳. ترجمه و متن کامل اصول کافی، ج ۱، ص ۵۱۵؛ بصائر الدرجات، ص ۱۵۷. همچنین ر.ک: حقیقه مصحف فاطمه(س) عند الشيعة، ص ۱۰۲.
۹۴. ر.ک: حقیقه مصحف فاطمه(س) عند الشيعة، ص ۱۰۸.
۹۵. حقیقه الجفر عند الشيعة، ص ۶۵.
۹۶. دايرة المعارف تشيع، ج ۵، ص ۴۰۸.
۹۷. همان.
۹۸. حقیقه الجفر عند الشيعة، ص ۳۲.
۹۹. همان، ص ۵۸.
۱۰۰. همان.
۱۰۱. ر.ک: بصائر الدرجات، ص ۱۵۳.
۱۰۲. ر.ک: همان.
۱۰۳. کمال الدين و تمام النعمة، ج ۲، ص ۳۵۳؛ كتاب الغيبة للحجة، ص ۱۶۸.
۱۰۴. ر.ک: حقیقه الجفر عند الشيعة، ص ۶۲.
۱۰۵. ر.ک: حقیقه مصحف الامام على(ع) عند الفريقين، ص ۳۸.
۱۰۶. دايرة المعارف تشيع، ج ۵، ص ۴۰۸.
۱۰۷. ترجمه و متن کامل اصول کافی، ج ۱، ص ۵۱۳؛ بصائر الدرجات، ص ۱۵۱.
۱۰۸. «پژوهشی درباره کتاب جامعه»، ص ۳۹.
۱۰۹. ر.ک: حقیقه الجفر عند الشيعة، ص ۹۹؛ حقیقه مصحف الامام على(ع) عند الفريقين، ص ۳۹.
۱۱۰. دايرة المعارف تشيع، ج ۵، ص ۴۰۸.
۱۱۱. ترجمه و متن کامل اصول کافی، ج ۱، ص ۵۱۴؛ بصائر الدرجات، ص ۱۵۱.
۱۱۲. ر.ک: حقیقه مصحف الامام على(ع) عند الفريقين، ص ۳۹.

پیشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی رتال جامع علوم انسانی

کتابنامه

۱. الامینی النجفی، عبدالحسین احمد، الغدير فى الكتاب و السنة و الادب، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۶ش.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، الامالی، بی جا، انتشارات کتابخانه اسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۶۲ش.
۳. همو، کمال الدين و تمام النعمة، قم، دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۹۵ش.
۴. همو، من لا یحضره الفقیه، قم، مؤسسه انتشارات اسلامیه و ابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ سوم، ۱۴۱۳ق.
۵. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد، مناقب آل أبی طالب عليهم السلام، قم، مؤسسه انتشارات علامه، ۱۳۷۹ش.
۶. ابن غضائری، احمد بن حسین، رجال ابن الغضائری، قم، مؤسسه اسماعیلیان، چاپ دوم، ۱۳۶۴ش.
۷. ابن منظور، جمال الدين محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دارصادر، ۱۴۱۴ق.
۸. امام رضا(ع)، صحیفة الرضا علیه السلام، بی جا، کنگره جهانی امام رضا علیه السلام، ۱۴۰۶ق.
۹. ایازی، محمد علی، مصحف امام على(ع)، تهران، وزارت

- فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۶ش.
۱۰. ایزدی مبارکه، کامران، «مقایسه کتاب علی(ع) و صحیفه آن حضرت در جوامع روایی فریقین»، مجله پژوهشی دانشگاه امام صادق(ع)، شماره ۱۵، پاییز ۱۳۸۱ش.
۱۱. بخاری، ابو عبدالله محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۱۲. ترمذی، محمد بن عیسی، الجامع الصحیح (سنن ترمذی)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ق.
۱۳. تهرانی، آقا بزرگ، الذریعة الی تصانیف الشیعه، بیروت، دارالاضواء، بی تا.
۱۴. حائری، مهدی، دایرة المعارف تشیع، تهران، محبی، ۱۳۸۳ش.
۱۵. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۹ق.
۱۶. حسین زاده باجگیران، محسن، «پژوهشی درباره کتاب جامعه»، دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۵۲ و ۵۱.
۱۷. حسینی جلالی، محمدرضا، تدوین السنة الشریفة، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۶ش.
۱۸. الحلبي الشافعي، علی بن برهان الدین، السیرة الحلبیة، بیروت، المکتبة الاسلامیة، بی تا.
۱۹. الدقاق، عبدالله علی احمد، حقیقة مصحف الامام علی(ع) عند الفریقین، قم، دلیل ما، ۱۳۸۸ش.
۲۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت، دارالعلم؛ دمشق، الدار الشامیة، ۱۴۱۲ق.
۲۱. سجادی زاده، علی، «کتاب علی(ع) از نگاه تحقیق»، مجله دانشگاه علوم اسلامی رضوی، شماره ۱.
۲۲. سجستانی، ابوداود سلیمان بن أشعث، کتاب المصاحف، تصحیح: دکتر جفری، مصر، رحمانیة، ۱۳۵۵ق.
۲۳. صفار، محمد بن حسن بن فروخ، بصائر الدرجات، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق.
۲۴. طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج، مشهد، مرتضی، ۱۴۰۳ق.
۲۵. طبری، محمد بن جریر، دلائل الإمامة، قم، دارالذخائر للمطبوعات، ۱۳۸۳ش.
۲۶. طوسی، محمد بن حسن، کتاب الغیبة للحجة، قم، مؤسسه
- معارف اسلامی، ۱۴۱۱ق.
۲۷. همو، تهذیب الأحکام، تهران، دارالکتب الإسلامیة، چاپ چهارم، ۱۳۶۵ش.
۲۸. العاملی، اکرم برکات، حقیقة مصحف فاطمه(س) عند الشیعة، بیروت، دارالصفوة، ۱۴۱۸ق.
۲۹. همو، حقیقة الجفر عند الشیعة، بیروت، دارالصفوة، ۱۴۱۶ق.
۳۰. عسکری، مرتضی، معالم المدرستین، بی جا، المجمع العلمی الاسلامی، ۱۴۱۶ق.
۳۱. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم، هجرت، ۱۴۱۰ق.
۳۲. کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامیة، چاپ چهارم، ۱۳۶۵ش.
۳۳. همو، ترجمه و متن کامل اصول کافی، ترجمه صادق حسن زاده، قم، قائم آل محمد(ص)، چاپ دوم، ۱۳۸۵ش.
۳۴. معارف، مجید، تاریخ عمومی حدیث، کویر، تهران، ۱۳۸۵ش.
۳۵. مفید، محمد بن محمد، الإختصاص، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، قم، ۱۴۱۳ق.
۳۶. مهدوی راد، محمد علی، «پژوهش گونه ای درباره مصحف فاطمه(س)»، مجله آینه پژوهش، شماره ۷۵، مرداد و شهریور ۱۳۸۱ش.
۳۷. ناجی اصفهانی، حامد، «بازجست کتاب علی(ع)»، مجله حوزه اصفهان، شماره ۴ و ۵، زمستان ۱۳۷۹ش و بهار ۱۳۸۰ش.
۳۸. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۷ق.
۳۹. نکونام، جعفر، مصحف امام علی(ع) و سه مصحف دیگر، تهران، مسعی، ۱۳۷۸ش.
۴۰. نرم افزار جامع الاحادیث نور.

